
Л. І. Бабенко

Песочинский курганный могильник скифского времени

Харьков: Издательский дом «Райдер», 2005. — 233 с.

Вихід у світ монографічного дослідження Л. І. Бабенко — значна подія у вивченні пам'яток скіфської доби Лісостепу Східної Європи. Нарешті яскраві матеріали Пісочинського некрополя введено в широкий науковий обіг. Вони значно доповнюють наші знання про матеріальну культуру та етнокультурний розвиток населення лісостепової частини басейну Сіверського Дінця наприкінці V—IV ст. до н. е. Незважаючи на суттєві недоліки у процесі дослідження цього могильника (с. 6—7), ми згодні з Л. І. Бабенко, що наші уявлення про сіверськодонецьку групу пам'яток без опублікованих автором матеріалів будуть не лише неповними, але й перекрученими.

Структура рецензованої праці логічна і не викликає заперечень. Монографія складається зі вступу, шести розділів, висновків, списків літератури та скорочень, а також чотирьох додатків: власне ілюстрацій та представлених у таблицях даних щодо соціальної диференціації похованих, результатів пробірного аналізу предметів із дорогоцінних металів та спектрального аналізу бронзових виробів.

Рецензована монографія, як і будь-яке актуальне наукове дослідження, торкається багатьох дискусійних питань, особливо шостий розділ. Перші заперечення виникають під час ознайомлення з другим розділом праці, присвяченим характеристиці поховальних споруд та обряду Пісочинського могильника, в якому Л. І. Бабенко доходить висновку, що соціальна диференціація общини, яка залишила поховання некрополя, була значною (с. 37). Навряд чи поховані у великих курганах представники місцевої знаті та пересічні землероби входили до однієї спорідненої соціальної групи. Швидше за все, значні за розмірами, кількістю та якістю супровідного інвентарю поховання належали представникам одного знатного роду, який наприкінці V—IV ст. до н. е. контролював якусь частину сіверськодонецького Лісостепу і його пересічне населення. Ймовірно, під невеликими насипами у супроводі нечисленного інвентарю знайшли свій останній притулок представники залежного землеробського населення. Історичні паралелі дають підстави вважати, що саме ці общинники, виконуючи одну із повинностей, і

споруджували величезні кургани, біля яких згодом і були поховані (Медведев 1999, с. 127).

У третьому розділі автор якісно та професійно описує інвентар, що полегшує роботу з цим виданням. Правомірність підбору аналогій заперечень не викликає. Хоча є невелике зауваження. Ми вважаємо, що згадуючи аналогічні вироби із кургану Солоха, потрібно зазначити, з якої саме могили вони походять (с. 129, 140 та ін.), оскільки ці поховання дещо різняться хронологічно (Алексеев 2003, с. 260—261).

На сьогодні є виправданими тези щодо тісних зв'язків сіверськодонецького і середньодонського ареалів скіфоїдних пам'яток та високого ступеня уніфікації матеріальної культури в Лісостепу Східної Європи наприкінці V—IV ст. до н. е. (с. 158).

У наступному розділі автор розглядає хронологічні позиції кожного поховання окремо та межі існування могильника в цілому. Дослідник слушно зауважує, що для значної кількості поховань визначити вузьке датування дуже складно. Так, із 37 поховань 8 були безінвентарними, 14 комплексів датуються у межах загальної хронології могильника і лише 15 поховань (у 13 курганах) мають більш-менш обґрунтовані підстави для визначення вузького датування комплексів (с. 159—171). Сумнівними видаються і датування деяких поховань. Так, Л. І. Бабенко, зазначаючи хронологічну позицію кургану № 2, аргументовано доводить близькість часу його здійснення з курганом Солоха (с. 160), але знову не вказує на конкретну могилу цього «царського» кургану. Впускне поховання кургану Солоха науковці датують першою чвертю (80-ті рр.) IV ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 243; Алексеев 2003, с. 260—261). Крім того, у супровідному інвентарі поховання у кургані № 2 було знайдено золоті пластинки із зображенням оленя. Аналогічну бляшку виявлено у кургані № 22 Пісочинського могильника, поховання якого чітко датується другою чвертю IV ст. до н. е. за червонофігурним лекіфом із пальметою. Відмінності, які знайшов Л. І. Бабенко між пластинками з цих курганів, ми вважаємо штучними, які потрібні були автору для обґрунтування власного погляду на датування поховання у кургані № 2 (с. 166). Навряд чи можна бажати ліпшого збігу: в одному могильнику, у двох могилах, одна з яких добре датується за антич-

© Д. С. ГРЕЧКО, 2006

ним імпортом, знайдено аналогічні вироби. На нашу думку, поховання курганів № 2 та 22 синхронні й належать до другої чверті IV ст. до н. е.

Не можна не помітити, що лише курган № 5 датується серединою — другою половиною V ст. до н. е. та визначає час початку функціонування могильника (с. 171). Є великі сумніви щодо правомірності такого подавлення нижньої хронологічної межі існування Пісочинського некрополя. Аргументи автора не переконливі. Так, мечі з антенним навершям та метеликоподібним перехрестям зафіксовано й у похованнях кінця V — початку IV ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 121 та ін.). У цьому випадку хронологічним показником є значне переважання тригранних наконечників стріл (118 одиниць) над трилопатевидами (54 одиниці). Ця деталь найчастіше характеризує поховальні комплекси кінця V—IV ст. до н. е. (Плешивенко 1991, с. 60, 65; Евдокимов, Фридман 1987, с. 93, 111, 113—115 та ін.), тому, на наш погляд, поховання під курганом № 5 слід датувати саме тим часом. Лише тоді він поповнить групу могил того часу Пісочинського могильника, не випадаючи із загального контексту, обмежить період здійснення поховань у цьому некрополі пізньоскіфським часом (кінець V — початок III ст. до н. е.). Автор слушно зауважує щодо синхронності розквіту життя населення, яке ховало своїх померлих у Пісочинському некрополі, та людності степового регіону (с. 171). Хотілося б лише зазначити, що подібна динаміка спостерігається й у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 115—116 та ін.) та на середньому Доні (Медведєв 1999, с. 65, 119).

У п'ятому розділі Л.І. Бабенко наводить соціальну характеристику населення, яке залишило поховання у Пісочинському некрополі. Автор вважає, що результати цього дослідження суттєво доповнять наші уявлення щодо соціального розвитку сіверськодонецького населення скіфської доби. Проте тут викликає занепокоєння стан джерельної бази. Дослідник переконаний, що некрополь вивчено майже повністю, але це не так, адже розкопано лише 35 курганів, а судячи з плану могильника, невивченими залишились щонайменше 15 насипів (рис. 2, 1). Як видно, це майже третина курганів археологічного комплексу, до того ж аналіз проведено не за хронологічними зрізами, які суттєво відрізняються за кількістю поховань. Так, до кінця V — першої половини IV ст. до н. е. можна віднести 7 поховань, до середини — другої половини IV ст. до н. е. — 16, до кінця IV ст. до н. е. — 2, у межах усього IV ст. до н. е. — 4 комплекси, 8 поховань не мали супровідного інвентарю, але можуть бути датовані у межах

загальної хронології могильника. Ми вважаємо, що цих даних замало для динамічної характеристики соціальної структури населення, яке залишило Пісочинський могильник. Важливим є той факт, що представники знатного роду, який контролював цю територію, ховали своїх небіжчиків протягом усього пізньоскіфського періоду (с. 178), що вказує на стабільність соціально-економічних відносин у сіверськодонецькому Лісостепу в той час. Ймовірно, саме це зумовило всебічний розквіт у регіоні. Цікавим є спостереження Л.І. Бабенко щодо близькості поховань кургану № 8 Пісочинського некрополя та Великого Рижанівського кінця IV ст. до н. е. Очевидно, ця подібність яскраво діагностує близькі етнополітичні та соціальні процеси населення Лісостепу Східної Європи наприкінці скіфської доби.

Заперечення викликає теза, що значну частку рядових воїнів становили вихідці з іноетнічного середовища (с. 179), яка ґрунтується на тому, що троє похованих були орієнтовані головою на захід (№ 16, 20, 28) та один — на північ (№ 14). Стосовно поховання у катакомбі (№ 28) це припустимо. Незрозуміло, чому Л.І. Бабенко не зважає на той загальновідомий факт, що за-хідне орієнтування небіжчиків є досить поширеним у сіверськодонецьких некрополях пізньо-скіфського часу. Б.А. Шрамко ще у своїй кандидатській дисертації, спираючись на тогочасну джерельну базу, взагалі зазначав про переважання саме західного орієнтування похованих (65 %). Другу за кількістю групу становили поховання з північним орієнтуванням (Шрамко 1953, с. 7). На сьогодні результати аналізу всіх відомих матеріалів вказують на те, що померлих переважно орієнтували головою на південь (54,3%), потім на південний захід (16,5%) і захід (15%) (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 41—42). Отже, на нашу думку, у військових контингентах сіверськодонецького населення пізньоскіфського часу вихідців із іноетнічного середовища було небагато. Отже, назріло питання: що саме стоїть за поширенням у кожному конкретному регіоні поховань, орієнтованих практично за всіма можливими напрямками? Ця строката картина, ймовірно, ґрунтується не на етнічних, а на соціальних чи інших розбіжностях. Проте ця тема потребує спеціального дослідження.

У шостому розділі монографії Л.І. Бабенко намагається визначити місце Пісочинського некрополя у колі пам'яток скіфської доби басейну Сіверського Дінця. Утім це конкретне завдання автор розширює до висвітлення етнокультурних процесів V—IV ст. до н. е. у сіверськодонецькому Лісостепу. Безперечно, поховальні пам'ятки відіграють значну роль у процесі реконструкції історичного процесу (с. 185), але навряд чи хтось заперечуватиме, що повноцінні

дослідження неможливі без урахування даних, отриманих під час розкопок поселень та городищ, звичайно, якщо вони є у конкретному регіоні. Подібні археологічні пам'ятки є й у сіверськодонецькому Лісостепу. Л.І. Бабенко, спираючись на результати дослідження Люботинського городища та в ур. Городище (с. 186), вказує на існування у регіоні пам'яток, які функціонували протягом усього скіфського часу. Проте ці посилання не зовсім коректні. Можна стверджувати, що у лісостеповій частині басейну Сіверського Дінця лише Люботинське городище дійсно функціонувало в VI—IV ст. до н. е., хоча у пізньоскіфський час і на його території життя занепадає (Шрамко 1998, с. 121—122). Городище в ур. Городище було засноване на початку середньоскіфського періоду (Буйнов, Окатенко 2004, с. 12). До пам'яток, які виникли у ранньоскіфський час, можна віднести курган-зольник біля с. Черемушна, поселення на місці Люботинського городища, Горіховий Гай-2, в ур. Дроб'янське, в с. Барчани, біля сіл Завадівка, Шлях та ін., але вони практично всі чи занепали, чи припинили функціонування у IV ст. до н. е. (Либеров 1962, с. 80—85; Шрамко 1998, с. 14, 122—125; 2002/2003, с. 108; Гречко 2001, с. 96—97; 2003, с. 9—14 та ін.). Отже, ймовірно, структура заселеності сіверськодонецького Лісостепу в ранньому залізному віці не була однаковою та динамічно коригувалася разом зі змінами етнополітичної ситуації на півдні Східної Європи.

Далі, не володіючи у належному обсязі поселенським матеріалом, автор усе ж висловлює правомірні думки, які на цей час можна вважати гіпотезою. Л.І. Бабенко зазначає, що пам'ятки ранньої залізної доби у сіверськодонецькому Лісостепу з'явилися ще в ранньоскіфський час та функціонували до кінця скіфської доби, що, на його думку, вказує на стабільність основного масиву місцевого населення. Появу нових елементів поховального обряду чи матеріальної культури автор пояснює наявністю культурних зв'язків, запозичень, інфільтрацій у місцеве середовище якоїсь частки чужорідного населення (с. 186). Тут варто було б поставити крапку, але дослідник шукає інші варіанти інтерпретації історії населення сіверськодонецького регіону V—IV ст. до н. е.

Він аргументовано відкидає можливість належності поховань Пісочинського некрополя степовим скіфам, але разом із іншими спеціалістами визнає незначну присутність цього етнічного елемента, який не відігравав вирішальної ролі (с. 188).

Далі Л.І. Бабенко викладає суть історіографічної дискусії щодо оцінки Посульських некрополів. Автор не поділяє думки дослідників, які вважають воїнські могильники Посулля за-

гальними для споріднених племен Лівобережного Лісостепу всієї скіфської доби (В.А. Іллінська) або лише ранньоскіфського часу, і що в пізніший час поховання почали здійснювати у безпосередній близькості до місць проживання (Ю.В. Буйнов). Останній погляд враховує практично всі відомі на цей час факти з цього питання (с. 190—191). Тут, зважаючи на відсутність будь-яких нових значущих даних, які суперечили б цій гіпотезі, варто було б знову поставити крапку та чекати на нові польові чи методологічні відкриття археологів, але автор розвиває свою власну теорію, вибудовуючи її на обмеженій кількості інформації. Проте Л.І. Бабенко, спираючись більше на власну інтуїцію (якій можна позаздрити), на нашу думку, абсолютно правильно зауважує, що у ранньоскіфський час заселеність регіону була нижчою, ніж у подальшому, відповідно й кількість поховальних пам'яток не може бути значною (с. 192). Далі інтуїції уже замало, і автор починає помилятися. Він вважає, що у Люботинському могильнику розкопано понад 10 курганів (с. 192). Насправді, їх досліджено майже втричі більше (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 231—232). Датування більшості могил Люботинського могильника ускладнено внаслідок їх пограбовання. Втім, зважаючи на те, що досі не було розкопано жодного поховання з інвентарем, яке б належало не до ранньоскіфського часу (виняток становить одне передскіфське поховання), ми схильні датувати основний час функціонування цього некрополя саме тим періодом. Л.І. Бабенко вважає, що поховання з передньоазійськими трофеями у курганах Караванської групи могильника належать найвищій знаті сіверськодонецького Лісостепу ранньоскіфського часу, тому версія Ю.В. Буйнова не може бути прийнята. Проте ми не розуміємо, як можна порівнювати вищезазначені кургани з грандіозними спорудами «роменських» некрополів? Очевидно, ми тут маємо справу з похованнями нижчого прошарку знаті тогочасного Лівобережного Лісостепу.

Л.І. Бабенко запевняє, що дослідження поселень та городищ були не лише не масштабними, а як правило, обмежувалися збором підйомного матеріалу. А тому про час виникнення абсолютної більшості цих пам'яток говорити складно. Автор поділяє думку дослідників, які 30 років тому вважали, що більшість поселень та городищ виникло у V—IV ст. до н. е. (с. 191—192). У двох абзацах автор показав, що практично не володіє поселенським матеріалом. На сьогодні у сіверськодонецькому Лісостепу у межах сучасної України відомо 18 городищ та понад 200 поселень скіфської доби. Розкопки проводили на 10 укріпленнях, шурфування — на 5. Дослідження трьох укріплень обмежувалися збором підйомно-

го матеріалу. Загальна розкопана площа сіверськодонецьких городищ становить понад 15200 м². Найкраще вивченим є Люботинське городище, яке можна вважати базовою сіверськодонецькою пам'яткою VI—V ст. до н. е. (7190 м²). Розкопки здійснювали на 10 сіверськодонецьких поселеннях, датованих періодом, що розглядається. Ще 8 селищ шурфували. Загальна розкопана площа поселень становить понад 1530 м². Дослідження інших поселень обмежувалися збором виразного підйомного матеріалу, зокрема чималої кількості хронологічно забарвлених античних знахідок. Навряд чи такий стан вивченості сіверськодонецьких пам'яток може бути схарактеризований як незадовільний.

Нижче Л.І. Бабенко обґрунтовує наявність великих міграцій лісостепоного населення внаслідок порушення стабільності у степах Північного Причорномор'я. З фактом міграції населення наприкінці VI—V ст. до н. е. з Правобережного Лісостепу та Посулля важко не погодитись. Автор вважає, що з того часу розпочався перерозподіл територій (с. 193). У деяких регіонах, можливо, так і сталося. Утім, зважаючи на наявність слабозаселених територій середнього та нижнього Дону, можна припустити, що міграційні потоки були спрямовані саме туди. До того ж, на відміну від Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя та басейну Сіверського Дінця, які, до речі, були досить щільно заселені спорідненими племенами, в цих регіонах мешкало нечисленне чужорідне населення, яке поступалося племенам Лівобережного Лісостепу та басейну Сіверського Дінця у військовій могутності (Медведев 1999, с. 86). Отже, розв'язати агресію було легше саме в цьому напрямку. Ми вважаємо, що територія басейну Сіверського Дінця була транзитною для переселенських потоків на схід і лише невелика частина спорідненого, нового, населення, ймовірно, осіла у цьому регіоні. Нам не зрозуміло, як значна заселеність регіону може бути однією із необхідних умов для «колонізації» (с. 195). Логічно було б припустити протилежне.

Автор визначає як могили переселенців поховання V ст. до н. е., до інвентарю яких входять предмети кінського спорядження (с. 195—196). Дійсно, у похованнях VI ст. до н. е. предметів кінської зброї не зафіксовано, але потрібно зважати на їх кількість. Так, до першої половини VI ст. до н. е. належить близько 30 поховань Люботинського могильника та кілька курганів біля с. Черемушна, більшість із яких безінвентарні внаслідок пограбовання та належали пересічному землеробському населенню. Слід зауважити, що поховані у Караванській групі Люботинського могильника були воїнами, які брали участь у походах до Передньої Азії, що

засвідчують трофеї (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 118; Скорий 2003, с. 77 та ін.). Навряд чи вони були піхотинцями, тобто цілком правомірно можна стверджувати, що в цих пограбованих могилах воїнів-вершників були предмети кінського спорядження. Іншим похованим того часу подібний інвентар не відповідав за статусом. Другою половиною VI ст. до н. е. датується лише поховання у Тетюшинському кургані. Все це дає підстави погодитися з думкою Ю.В. Буйнова, що в той час вельможних воїнів-вершників ховали у Посульських некрополях. Зважаючи на це, поховання V ст. до н. е. з предметами кінської зброї можна пов'язувати з процесом перенесення місця поховання сіверськодонецької знаті безпосередньо до місць постійного мешкання внаслідок появи на території терасового Лівобережного Лісостепу скіфів (Фиалко 1994, с. 20—21). На користь цього свідчить і аргумент Л.І. Бабенко щодо алахтонності могильників знаті та відсутності багатих поховань VII—VI ст. до н. е. у цих пам'ятках (с. 196). Отже, відокремленість некрополів знаті слід пов'язувати з прагненням *і на новому місці* поховання наголосити на власному особливому статусі (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 28).

Незважаючи на зазначені зміни у житті верхівки Дніпровського Лівобережного Лісостепу, основний масив пересічного землеробського населення у басейні Сіверського Дінця залишався стійким, хоча певні внутрішні міграції внаслідок порушення стабільності у степу, очевидно, відбувалися місце. (Гречко 2005, с. 123). Таким чином, збільшення населення, зафіксоване наприкінці VI ст. до н. е., можна здебільшого пов'язувати з успішною реалізацією внутрішніх ресурсів місцевого населення. Безперечно, міграції були, але не такі значні, щоб радикально впливати на етнокультурний розвиток сіверськодонецького Лісостепу, як вважає Л.І. Бабенко.

Взаємовідносини між населенням степу та сіверськодонецького регіону після агресії номадів наприкінці V ст. до н. е., ймовірно, ґрунтувалися на принципі «озброєного нейтралітету», хоча іноді вони могли мати і союзницький характер для проведення військових походів, як це зазначає Л.І. Бабенко (с. 202). Отже, у розв'язанні цього питання ми згодні з автором, що всі відомі на сьогодні дані вказують на те, що населення Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя та Сіверського Дінця на чолі з нащадками скіфів перших хвиль зуміли відстояти свою незалежність. Цьому, швидше за все, сприяла не вмiла організація захисту, а те, що скіфів більше цікавило Північно-Західне Причорномор'я, а не східноєвропейський Лісостеп. Пам'ятки Правобережжя постраждали більше, оскільки були

найближчим тилом під час проведення військових кампаній степовиків (с. 200).

Насамкінець хотілося б зазначити, що Л.І. Бабенко наприкінці шостого розділу слушно зауважує, що головною метою монографії є публікація та історична інтерпретація *однієї пам'ятки* — Пісочинського могильника (с. 204), але саме цей розділ великою мірою виходить за межі визначеної мети. На жаль, згадані інтуїтивні припущення останньої частини праці дещо погіршують загальне позитивне враження від монографії.

Дослідження є результатом клопіткої щоденної роботи автора, успішно доведеної до логічного завершення. Монографію написано зрозумілою живою мовою, ілюстративні матеріали виконано якісно та професійно (зауважимо лише відсутність умовних позначень).

Цінність та актуальність рецензованої монографії не підлягають жодному сумніву. Широкий спектр порушених дискусійних питань, можливо, допоможе сіверськодонецьким пам'яткам скіфської доби нарешті стати предметом наукової дискусії. Ця рецензія — ще одне свідчення того жвавого інтересу, який викликала книга Л.І. Бабенка в археологів, студентів, краєзнавців і всіх тих, кому не байдужа давня історія Батьківщини. Цікавий матеріал сіверськодонецького регіону має посісти гідне місце серед синхронних пам'яток східноєвропейського Лісостепу.

ГРЕЧКО Д.С.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII—IV вв. до н. э. — СПб., 2003. — 416 с.

Бандуровский В.А., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северодонецкий вариант). — Харьков, 2000. — 236 с.

Бессонова С.С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація // *Археологія*. — 1999. — № 1. — С. 148—160.

Буйнов Ю.В., Окатенко В.Н. Раскопки городища скифского времени в урочище Городище // *Археологічні відкриття в Україні у 2002—2003 рр.* — К., 2004. — С. 9—12.

Гречко Д.С. Поселення скіфського часу поблизу с. Шлях на Харківщині // *АЛЛУ*. — 2001. — № 2. — С. 96—98.

Гречко Д.С. Новые материалы раннескифского времени с поселений Харьковщины // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. — Харків, 2003. — С. 9—14.

Гречко Д.С. До питання щодо виникнення сіверськодонецьких городищ скіфської доби // *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. — Луганськ, 2005. — С. 122—124.

Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // *Скифы Северного Причерноморья*. — К., 1987. — С. 85—116.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1989. — 334 с.

Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // *МИА*. — 1962. — № 113. — С. 5—85.

Медведев А.П. Ранний железный век лесостепного Подонья: археология и этнокультурная история в I тыс. до н. э. — М., 1999. — 161 с.

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II вв. до н. э. — Саратов, 1999. — 678 с.

Плешивенко А.Г. Скифский курган у Белозерского лимана // *Курганы степной Скифии*. — К., 1991. — С. 53—72.

Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2003. — 162 с.

Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. — К., 1994. — 23 с.

Шрамко Б.А. Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1953. — 14 с.

Шрамко Б.А. Люботинское городище // *Люботинское городище*. — Харьков, 1998. — С. 9—131.

Шрамко И.Б. Исследование округа Люботинского городища // *АЛЛУ*. — 2003. — № 2. — С. 102—108.

Одержано 22.12.2005

ГРЕЧКО Д.С.